

ментов інституціонального провала в розвитку людського капіталу на основі аналізу діючого інституціонального оточення за критерієм ефективності. 2. Формулювання проблеми і постановку цілі інституціонального проекту. 3. Поправку на інституціональну матрицю і ціннісно-ментальні особливості. 4. Опис інституту(ів) і обґрунтування очікуваного ефекту від його(їх) впровадження. 5. Урахування комплементарності інститутів за критерієм непротиворечивості і тесноти зв'язу (конгруентність, конвергенція, когерентність). 6. Оцінку ефективності інституціонального проекту. 7. Розробку системи компенсацій заінтересованим групам впливу. 8. Осуществлення моніторингу з метою підтримання інституціональної ефективності розвитку людського капіталу.

Література

1. *Кирдина, С.Г.* Інституціональні матриці і розвиток Росії / С.Г. Кирдина. — М. : ТЭИС, 2000.
2. Сайт Кирдиной С.Г. [Електронний ресурс] — 2009. — Режим доступу : <http://www.kirdina.ru/book/tree.shtml> — Дата доступу : 21.08.2010.
3. *Бессонова, О.Э* Раздаточная экономика России. Эволюция через трансформации / О.Э. Бессонова. — М. : РОССПЭН, 2006. — 248 с.
4. *Дорина, Е.Б.* Формирование институциональной структуры белорусской экономики в условиях трансформации : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.01 / Е.Б. Дорина ; БГЭУ. — Минск, 2007. — 39 с.

Статтю подано до редакції 19.08.11 р.

С.В. Степаненко, канд. екон. наук, проф.,
завкафедри історії та теорії господарства

ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ НАУКОВОГО ПРЕДМЕТА ПОЛІТЕКОНОМІЇ

Однією з центральних проблем економічної науки є частковість знань, накопичених за останні десятиліття, відсутність чіткої методологічної бази, на якій лише і можна побудувати систему несуперечливих, логічно пов'язаних економічних знань. Лише такі знання дозволяють пояснити надскладні процеси, що проходять у господарських системах окремих країн і глобальному економічному просторі та стають надійною основою для практичних дій з організації господарського життя суспільств.

Важливою передумовою розв'язання даної проблеми є застосування сучасних наукових підходів, використання принципів цивілізаційної парадигми суспільствознавства, що дозволяють обґрунтувати нове бачення наукового об'єкта, предмета і методів пізнання економічних процесів. Без створення сучасної методологічної матриці наукових досліджень економічних систем, яка органічно поєднує сучасні наукові підходи, цивілізаційну парадигму, науковий об'єкт, предмет та методи дослідження, не варто сподіватись на успішне подолання частковості економічних знань, вирішення інших актуальних завдань, що стоять перед економічною наукою, у тому числі і рекомендацій для практики господарювання.

Підкреслюючи органічну єдність усіх складових методологічної матриці економічної науки, у запропонованій статті головна увага зосереджується на питанні предмета економічної науки в цілому та економічної теорії зокрема. Як зазначив Л. Роббінс, звернення до праць якого стало нині обов'язковою умовою майже кожного сучасного дослідника, «... дослідження центральних теоретичних проблем просувається значно швидше там, де ставляться та вирішуються питання про предмет науки»¹. При цьому ми виходимо з того, що предмет дослідження безпосередньо стосується наукового об'єкта, взаємозв'язок сутнісних сторін якого він відображає.

Необхідність обґрунтування наукового предмета обумовлена тим, що він слугує основою формування несуперечливої, логічно пов'язаної системи внутрішніх (сутнісних) знань, являє собою ключ для набуття ними наукового характеру, побудови цілісної системи наукових знань. Для виконання даної ролі науковий предмет повинен відображати реально існуючий глибинний зв'язок, що поєднує всі складові господарської системи. Саме науковий предмет відображає головну мету господарської системи суспільства — збереження власної цілісності заради виконання своєї місії в суспільстві — дозволяє розкрити найглибшу таємницю системи — механізм досягнення цілісності. Іншими словами науковий предмет виводить нас на центральні теоретичні проблеми пізнання господарської системи: розкриття головного (системотвірного) зв'язку, головної мети та механізм (умови) її реалізації.

Отже, під науковим предметом економічної теорії ми будемо розуміти теоретичне положення чи пояснювальні принципи, що

¹ Роббінс Лайонел. Предмет экономической науки // THESIS. — 1993. — Вып. 1. — С. 11.

дозволяють розкрити внутрішній взаємозв'язок між сутнісними сторонами (характеристиками) господарської системи суспільства, пізнати механізм досягнення її головної мети — збереження цілісності.

У ході обґрунтування наукового предмета кожного дослідження виключне значення має чітке уявлення про науковий об'єкт, в межах якого він встановлюється і має сенс. На окремих історичних етапах розвитку наукового пізнання природи і суспільства мали місце різні підходи до встановлення наукових об'єкта і відповідно — предмета дослідження. В епоху схоластики таким об'єктом були сакральні тексти і, перш за все, Святе Письмо, пошук в них божественної істини, яка набувала форм предмета пізнання зі застосуванням методів наукового пізнання. Використання цитат із сакральних текстів для пояснення певних фактів і подій реального життя стало чи не головною формою досліджень.

Радикальні зміни в науковому пізнанні природи і суспільства відбулися після критики схоластики М. Кузанським та іншими мислителями середньовіччя. Ці зміни полягали у переході від дослідження сакральних текстів до пізнання реальності з подальшим обґрунтуванням ідеї руху, вимірювання сил, умов, шляху, який проходить науковий об'єкт пізнання, під яким стали розуміти частину реальності (природи чи суспільства), яку дослідник виокремлює для всебічного вивчення. Як науковий об'єкт стали розглядати будь-яке матеріальне утворення (принцип матеріальності відображав перехід від сакральних текстів до реальності), що існує автономно і перебуває у русі. Вибір такого об'єкту залежав від суб'єктивного бачення дослідника і не потребував обґрунтування. Зазначені зміни у пізнанні реальності закладали основи формування класичної науки.

Наступним кроком у розвитку класичних підходів пізнання дійсності стали нові уявлення про науковий предмет, пошук об'єднуючого начала всіх складових об'єкта, що перебуває у русі. Відповідь була знайдена при обґрунтуванні закону збереження енергії та ідеї рівноваги, які розкривали процес досягнення цілісності рухомого об'єкта. Поступово також були сформульовані базові підходи наукового пізнання, які утворювали фундамент класичної науки. До них прийнято зараховувати атомістичний підхід до об'єкта пізнання, принцип матеріальності, закон збереження енергії та принцип рівноваги, абсолютність значень (рівномірності протікання) часу та незмінності (двомірності) простору, в яких відбувається рух об'єкта, тощо. Саме вони стали відправними точками дослідження природи та суспільства.

Нескладно помітити, що всі зазначені підходи відіграли вирішальну роль у формуванні основопологаючих положень класичної економічної науки, включаючи марксистську політекономію. Слугують вони також і фундаментом для неокласичної економічної теорії. Тому сутність та еволюцію наукового об'єкта та предмета економічної теорії на кожному з названих етапів її розвитку слід розглядати на основі застосування і розвитку (уточнення) класичних підходів наукового пізнання реальності.

Так, атомістичний підхід зумовив розгляд людини в господарській сфері суспільства спочатку як «економічну людину», що самотійно діє заради власних інтересів. Так, в економічну літературу ввійшла метафора «робінзонада» що дозволяла проілюструвати дії ізольованого індивіда у забезпеченні власних потреб. Згодом «робінзонада» була розвинена і набула форми базового принципу для сучасних наукових пошуків методологічного індивіда.

Зміна уявлень про об'єкт дослідження (господарську діяльність «економічної людини на «методологічного індивіда») викликана критикою з боку позитивізму принципу матеріальності, який обґрунтовував потребу у його доповненні та урахуванні факту свідомої діяльності людей. Так, до економічних досліджень була включена ідея раціональної поведінки індивідів, що суттєво впливало на підвищення наукового рівня економічних знань і слугувало основою для початку неокласичного етапу розвитку економічної теорії.

На наш погляд, послідовне дотримання фундаментальних підходів класичного наукового пізнання дійсності та урахування об'єктивних процесів їх розвитку (уточнення) виступає надійною базою не лише для розкриття сутності наукового предмета та об'єкта економічної теорії, а й передумовою консолідації позицій дослідників з цього питання. Адже не секрет, що протягом усього часу становлення і розвитку класичної та неокласичної економічної теорії точились і тривають дотепер гарячі дискусії щодо визначення основи основ наукового пізнання господарської сфери суспільства — її об'єкта та предмета.

Таким чином, розкриття сутності та еволюції наукового предмета економічної теорії потребує звернення до особливостей прояву в суспільстві та його господарській сфері закону збереження енергії при переході об'єкта з одного до іншого стану та принципу рівноваги. Важливо розкрити глибинні причини руху в суспільстві та механізми, що забезпечують його рівновагу. Безпосередньо ці причини вказують на джерела активності автономних індивідів та умови збереження самотійного існування (досягнення власних цілей).

У господарській системі пошук цих причин сприяє встановленню і розкриттю зв'язку суспільної залежності індивідів, яка обґрунтовує активність економічних індивідів. Цей зв'язок не лише забезпечує рух господарських процесів, а й об'єднує економічних індивідів, стає найбільш глибокою основою функціонування і розвитку господарської системи, тому з ним слід пов'язувати сутнісність та еволюцію наукового предмета економічної теорії. Характер суспільної залежності індивідів у господарській сфері, способи та форми яких вона набуває на різних етапах розвитку суспільства, варто розглядати як ключ для пізнання еволюції наукового предмета економічної теорії.

Як відомо, спочатку Гегель обґрунтував три типи суспільної необхідності, які К. Маркс представив як три етапи розвитку суспільної залежності людей — особистої, майнової (економічної) та позаекономічної. Їх принципова відмінність полягає у різних причинах, що обумовлюють суспільну активність людей, у різному характері суспільної залежності. Примус, відносини владарювання—підпорядкування слугували основним засобом активізації індивідів в епоху особистої залежності. Після низки революцій та утвердження політичної свободи в Європі та інших країнах Західної цивілізації відбулася заміна особистої залежності — майновою (економічною). В підґрунтя суспільних зв'язків індивідів було покладено матеріальний інтерес, збагачення людини, які стали рушійною силою економічних (і не лише їх) процесів. У центр уваги економічної науки був покладений пошук причин збагачення людини та суспільства, з яким і пов'язувався предмет економічної теорії.

Зусиллями К. Маркса предмет економічної науки набув чітко визначеної форми, який, вслід за А. Смітом та Д. Рікардо, розглядав вартість як найбільш загальну форму багатства. Маркс довів, що збагачення досягається через створення і привласнення додаткової вартості. А тому предметом політичної економії є відносини між людьми в процесі створення, розподілу та привласнення додаткової вартості. Саме ці відносини сприяють активності економічних індивідів, стають проявом системи зв'язків, що їх поєднують у рамках економічної системи.

Зведення всіх форм багатства до вартості, а збагачення — до привласнення додаткової вартості дозволило розкрити і механізм забезпечення цілісності господарської системи, в якій кожен суб'єкт переслідує власний інтерес. В його основі лежить еквівалентність у відносинах між особисто вільними людьми, яку забезпечує ринковий механізм, обмін інформацією, енергією та то-

варами. Ринок дає свободу дій індивідам та умови досягнення їх власних інтересів шляхом утвердження конкуренції як способу вияву активності та об'єктивної оцінки діяльності кожного економічного суб'єкта.

Критичний аналіз з боку позитивізму принципу матеріальності досліджуваних об'єктів дозволив суттєво скоригувати розуміння наукового предмета, що знайшло своє відображення у неокласичній економічній теорії. Не беручи під сумнів причини активності економічних індивідів, неокласики пішли далі у розумінні багатства, способах його оцінки та дій з його збільшення. В центрі їх уваги потрапила проблема оцінки багатства, перш за все корисності благ, на основі маржинального аналізу.

Включення до наукових досліджень економічних процесів фактора свідомості призвело до зміщення акцентів у розумінні наукового предмета економічної теорії. Об'єктом дослідження стала раціональна поведінка індивідів на ринку, що традиційно пов'язується з матеріальними інтересами. Центральне місце в цій поведінці стали відводити дослідженню вибору, що робить методологічний індивід, метою якого є максимізація корисності благ за умов певних обмежень. Останні пов'язуються головню з недостатністю ресурсів, а тому важливо правильно обрати один із альтернативних напрямів їх використання для одержання максимального результату. Як пише Л. Роббінс: «Економічна наука — це наука, яка вивчає поведінку людей з точки зору співвідношення між цілями й обмеженими засобами, котрі можуть мати різне використання»¹.

Слід визнати, що неокласична економічна теорія зробила вагомий внесок у розуміння фундаментальних питань економічної науки. Серед її досягнень слід зазначити:

1. Включення суспільної свідомості до наукового аналізу господарської сфери, акцентування уваги на провідній ролі економічних індивідів, які діють раціонально (розумно).

2. Залучення до наукового пізнання споживної вартості товару та оцінка його не лише на основі витрат праці, а й корисності.

3. Розкрита роль приватної власності, що представлена поняттям обмеженості ресурсів, необхідних для досягнення цілей індивідів.

4. Привернута увага до споживання як невід'ємної частини виробництва, які лише в єдності утворюють господарську систему. У такий спосіб було подолано фетишизацію первинності виробництва та вторинності споживання.

¹ Роббінс Лайонел. Предмет экономической науки // THESIS. — 1993. — Вып. 1. — С. 18.

Всі ці фундаментальні питання економічної науки тією чи іншою мірою знайшли відображення у розумінні предмета економічної науки. Однак до цього часу відсутнє однозначне, визнане переважною більшістю дослідників визначення предмету досліджень неокласичною економічною теорією.

Пов'язуючи його сутність з характером головного (об'єднуючого) зв'язку економічних індивідів, важливо вказати на розуміння його особливості в рамках неокласики. Як відомо, на даному історичному етапі розвитку людства цей зв'язок виникає в результаті матеріальної залежності людей. Тому постає питання, як змінилася матеріальна залежність економічних індивідів, яку форму вона набула. Неокласична економічна теорія залишає ці та деякі інші питання без відповіді, а свій розвиток спрямовує у бік залучення формальних методів дослідження (перш за все математичного апарату) та дослідження інших дургорядних питань.

Поняття предмету, науки покликано відобразити головний зв'язок між складовими об'єкта пізнання, показати цей зв'язок як основу єдності сутнісних сторін об'єкта. Тому для того, щоб дати сучасне визначення наукового предмета економічної науки як основоположного засобу пізнання господарської сфери суспільства необхідно сформулювати теоретичне положення, яке б вказувало на внутрішню єдність між сутнісними характеристиками господарської системи (пізнавальних принципів), його основу може скласти положення про раціональний вибір економічних індивідів, напряму і способу дій в умовах ресурсних та інституційних обмежень.

При цьому в тезі «раціональний вибір» ми вбачаємо свідоме формування зв'язку, що ураховує власні та суспільні цілі, та лежать в основі напряму та способу реалізації цього зв'язку. Ресурсні та інституціональні обмеження вказують на спосіб впливу активності індивідів — рушійні сили, обумовлені приватною власністю. Отже характер головного зв'язку викликаний матеріальною (економічною) залежністю та залежністю від влади (держави).

Серед таких питань, що характеризують умови раціональної поведінки (вибору) економічних індивідів, є проблема обмежень. За останній час, крім ресурсних обмежень вибору індивіда, розглядаються інституціональні обмеження, що викликало до життя появу неінституціональних теорій. Цей клас обмежень покликаний відобразити всезростаючу роль влади, дій держави із забезпечення спільних цілей, у виборі варіанта дій економічних індивідів. Урахування, окрім приватної власності на ресурси (ресурсних обмежень) ролі влади (інституціональних обмежень) — ва-

жливий крок в адекватному розумінні неокласикою реальних проблем господарського життя.

Однак дійсний потенціал інституціоналізму в межах неокласичної економічної теорії, де він набуває різних форм неінституціоналізму, не може бути реалізований. Будучи альтернативою до класичної економічної теорії, інституціоналізм має власні, принципово відмінні методологічні засади, несумісні з підходами, на яких вибудовується класична і неокласична економічна наука.

Методологія інституціоналізму спирається на неокласичні підходи до розуміння руху, наукового об'єкта та предмета досліджень природи і суспільства. Серед них заміна атомізму системністю, подолання абсолютизації принципу матеріальності та урахування єдності матерії та свідомості (єдності буття і духу), відмова від незмінності (абсолютності значень) часу та простору і розгляд об'єкта в умовах відносності та невизначеності, розгляд детерміністських зв'язків лише як миттєвості їх вірогіднісного та стохастичного стану. У суспільствознавстві ці та деякі інші підходи неокласичної науки набувають форм цивілізаційної парадигми, яка передбачає в якості основи суспільства розглядати людиноцентризм, заміну методологічного індивіда принципом суб'єктності, включенням всієї палітри індивідуальних, колективних та суспільних цілей.

Таким чином, сучасне розуміння наукового предмета економічної науки пов'язане з інституціональною економікою (точніше — інституціональною теорією організації господарства) як альтернативою неокласики. Вона спирається на власну методологію, що ґрунтується на цивілізаційній парадигмі суспільствознавства, визначення якого та аргументація потребують окремого розгляду.

Статтю подано до редакції 19.08.11 р.